

TIL BIRLIKLARI MUNOSABATLARINING STRUKTUR TALQINI

Gafurova Umida Kadirxanovna

University Business and Science o'qituvchisi O'zbekiston, Namangan

umidaqodirxanovna@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada til birliklari o'rtasidagi paradigmatic, syntagmatic va assosiativ munosabatlarning mohiyati, ularning o'zbek tili tizimidagi o'рни va o'zaro aloqasi tahlil qilinadi. Paradigmatic munosabat tanlov tamoyiliga, syntagmatic munosabat esa birikish tamoyiliga asoslanib, tilning struktur va funksional tabiatini belgilaydi. Assosiativ aloqa esa inson ongida so'zlar o'rtasida yuzaga keladigan semantik bog'lanishlarni ifodalaydi. A. Nurmonov, N. Mahmudov va R. Sayfullayeva tadqiqotlariga tayangan holda maqolada ushbu uch munosabatning integratsiyasi tildagi semantik, grammatik va psixolingvistik jarayonlarning uzviyligini ochib beradi.

Kalit so'zlar: paradigmatic munosabat, syntagmatic munosabat, assosiativ aloqa, struktur tilshunoslik, o'zbek tili tizimi, A. Nurmonov, N. Mahmudov, R. Sayfullayeva

Abstract: This article examines the essence of paradigmatic, syntagmatic, and associative relations among linguistic units and their interconnection within the Uzbek language system. Paradigmatic relations are based on the principle of selection, while syntagmatic relations are grounded in the principle of combination, revealing the structural and functional nature of language. Associative relations represent semantic links formed in human cognition. Relying on the research of A. Nurmonov, N. Mahmudov, and R. Sayfullayeva, the article highlights how the integration of these three relations ensures the semantic, grammatical, and psycholinguistic unity of the Uzbek language system.

Keywords: paradigmatic relation, syntagmatic relation, associative connection, structural linguistics, Uzbek language system, A. Nurmonov, N. Mahmudov, R. Sayfullayeva

Аннотация: В статье рассматриваются сущность парадигматических, синтагматических и ассоциативных отношений между языковыми единицами и их взаимосвязь в системе узбекского языка. Парадигматические отношения основаны на принципе выбора, синтагматические — на принципе сочетания, что определяет структурно-функциональную природу языка. Ассоциативные связи отражают семантические отношения, возникающие в сознании человека. На основе трудов А. Нурмонова, Н. Махмудова и Р. Сайфуллаевой показано, что интеграция этих трех типов отношений обеспечивает семантическое, грамматическое и психолингвистическое единство языковой системы.

Ключевые слова: парадигматические отношения, синтагматические отношения, ассоциативные связи, структурная лингвистика, система узбекского языка, А. Нурмонов, Н. Махмудов, Р. Сайфуллаева

Til — ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat hayotining ajralmas qismi bo'lib, unda inson tafakkuri, ong jarayonlari va madaniy tajriba mujassamdir. Til tizimining ichki tuzilmasi va undagi birliklarning o'zaro aloqadorligi tilshunoslikning markaziy masalalaridan biridir

Har bir til o'z ichida murakkab, lekin muvozanatli uzviy tizimni tashkil etadi. uning tarkibidagi birliklar (fonema, morfema, so'z, so'z birikmasi, gap, matn) o'zaro bog'lanish orqali mavjud hisoblanadi.

Til birliklari o'rtasidagi paradigmatic, sintagmatic va assotsiativ munosabatlar ana shu tizimli bog'lanishlarning nazariy asosini tashkil etadi. Mazkur tushunchalar struktural tilshunoslikning muhim kategoriyalaridan biri bo'lib, ularni aniqlash va izohlash tilning ichki mexanizmini ochishga xizmat qiladi. Bu munosabatlar nafaqat til tizimini, balki nutq hosil bo'lishining psixolingvistik mexanizmlarini ham ochib beradi. Shuning uchun ularni chuqur o'rganish o'zbek tili tizimini struktur va funksional jihatdan talqin etishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Bu tamoyillar dastlab F. de Sossyur tomonidan nazariy jihatdan asoslab berilgan bo'lib, keyinchalik L. Elmslev, R. Jakobson, N. Xomsky, A. Martine, J. Firbas, shuningdek, o'zbek tilshunosligida A. Nurmonov, N. Mahmudov, R. Sayfullayeva, S. Karimov singari olimlar tomonidan turli yo'nalishlarda chuqurlashtirildi.

Til birliklari — fonema, morfema, so'z, birikma, gap kabi mustaqil, ammo bir-biri bilan bog'liq bo'lgan elementlardir. Ular tilning ierarxik tizimini tashkil etadi. Har bir yuqori sathdagi birlik quyi sathdagi birliklardan tuziladi: fonemalar morfemalarni, morfemalar so'zlarni, so'zlar birikma va gaplarni hosil qiladi.

Til sistemasi ichida birliklarning o'zaro munosabati ikki asosiy yo'nalishda qoraladi:

Vertikal (paradigmatic) yo'nalish — bir xil lavozimdagi, ammo o'rnini bosuvchi birliklar o'rtasidagi munosabat;

Gorizontal (sintagmatic) yo'nalish — bir-biri bilan ketma-ket bog'langan birliklar o'rtasidagi munosabat.

Bu ikki munosabat turiga qo'shimcha tarzda til birliklarining ong'dagi assotsiativ bog'lanishlari ham mavjud bo'lib, ular paradigmatic tizimning psixolingvistik ko'rinishini ifodalaydi.

Paradigmatic munosabat til tizimidagi "tanlov" tamoyiliga asoslanadi. Bir turdagi birliklar o'zaro bir pozitsiyani egallashi mumkin, ya'ni ular bir-birini ma'lum kontekstdan kelib chiqib almashtira oladi.

Masalan, men bordim, sen bording, u bordi shakllari bitta paradigma (fe'ning shaxs paradigmasi) doirasida turadi.

Yoki go'zal, chiroyli, latofatli, xushsurat so'zlari bir paradigma doirasidagi leksik sinonimlardir. Ularning tanlanishi nutq kontekstiga, uslubiy maqsadga bog'liq holda amalga oshadi.

Paradigmatic bog'lanish o'zbek tilining barcha sathlarida kuzatiladi:

- Fonetika: p-b, t-d, k-g oppozitsiyalari.
- Morfologiya: bor – bordi – boradi – borar – boraylik.
- Leksika: katta – ulkan – buyuk – keng.
- Sintaksis: Men keldim – Keldim – Men bugun keldim.

Sintagmatic munosabatlar tildagi birliklarning nutq zanjirida ketma-ket birikishi yoki kontekstual bog'lanishidir. Bu munosabatlar tilning dinamik qirrasini ifodalaydi, chunki u nutq jarayonida yuzaga chiqadi.

Har bir birlik (soʻz, morfema, gap) oʻz maʼnosini faqat kontekstdagi boshqa birliklar bilan munosabatda boʻlgandagina toʻliq ifodalaydi.

Masalan, yaxshi odam keldi gapida yaxshi – odam (sifat+ot) va odam – keldi (ega+kesim) orasidagi bogʻlanish sintagmatik bogʻlanishdir.

Tilning turli sathlarida sintagmatik munosabat quyidagicha namoyon boʻladi:

- Fonetika: tovushlarning oʻzaro birikish qobiliyati (ng tovushi tong, rang kabi soʻzlarda ishlatiladi).

- Morfologiya: morfemalarning qoʻshilish tartibi (kitob+lar+imiz+ni).

- Sintaksis: soʻzlarning joylashuvi (Men ertalab maktabga bordim).

Assotsiativ munosabat paradigmatic yoki sintagmatik kabi grammatik emas, balki psixolingvistik tabiatga ega. U insonning ongida soʻzlar va tushunchalar oʻrtasida shakllanadigan semantik tarmoqlarga asoslanadi.

Masalan, daryo soʻzi eshitilganda ongda avtomatik ravishda suv, oqim, qirgʻoq, baliq, toʻlqin kabi soʻzlar uygʻonadi, „kitob“ soʻzi eshitilganda ongda „maktab“, „oʻqish“, „oʻquvchi“, „kutubxona“ kabi soʻzlar uygʻonadi. Bu birliklar tilda sintagmatik tarzda bogʻlanmagan, ammo ongda oʻzaro yaqinlik asosida assotsiatsiya hosil qiladi. Oʻzbek tilida bunday bogʻlanishlar xalq ongida, idiomatik birliklarda va metaforik ifodalarda keng namoyon boʻladi (dil oynasi, yurak ogʻridi va b.q.). Assotsiativ aloqalar tildagi mazmuniy kenglik, semantik metaforizatsiya va madaniy konnotatsiyalarni yuzaga keltiradi. Ular koʻpincha tilda yashirin paradigmatic aloqalarni faollashtiradi. Oʻzbek tilida assotsiativ munosabatlar madaniy asosda (non – baraka, suv – hayot), metaforik asosda (yurak ogʻridi – „achindi“ maʼnosida), idiomatik asosda (koʻngli osmonda, dilida gʻashlik) kabi ifodalarda yaqqol namoyon boʻladi.

Til tizimida paradigmatic, sintagmatik va assotsiativ munosabatlar mustaqil mavjud emas, balki ular bir-biri bilan integratsiyalashgan holda mavjud boʻladi.

Paradigmatic aloqa tanlov imkoniyatini yaratsa (men bordim / keldim / oʻqidim), sintagmatik aloqa ularning birikish tartibini belgilaydi (Men bugun maktabga bordim). Assotsiativ aloqa esa ularni ongda bogʻlab turadi (maktab – kitob – dars – oʻqituvchi). A. Nurmonov va N. Mahmudovlarning tadqiqotlarida bu uch munosabatning oʻzaro aloqasi oʻzbek tilining struktur tizimini anglashda markaziy oʻrin tutishi qayd etilgan. Ularning fikricha, tildagi har bir birlik paradigmatic jihatdan tanlanadi, sintagmatik jihatdan joylashadi va assotsiativ jihatdan idrok qilinadi. B u uch munosabat tildagi barcha jarayonlarning semantik, struktur va psixolingvistik asosini tashkil etadi. Ular birgalikda tildagi „tizim“ va „jarayon“ tushunchalarini uygʻunlashtiradi.

Paradigmatic, sintagmatik va assotsiativ munosabatlar til tizimining uch asosiy oʻqini tashkil etadi. Ular orqali til birliklarining funksional qiymati, semantik oʻzgaruvchanligi va nutqiy faolligi namoyon boʻladi.

Ushbu munosabatlarning integratsiyasi tilning struktur, funksional va psixolingvistik qirralarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bu munosabatlarni ajratilgan holda emas, balki yagona sistemaviy jarayon sifatida oʻrganish zarur.

Oʻzbek sistem-struktur tilshunosligi vakillari (A. Nurmonov, N. Mahmudov, R. Sayfullayeva)ning tadqiqotlarida bu tamoyil uzviylikda tahlil qilinib, tilning yaxlit strukturasi tanlov va birikish jarayonlari orqali shakllanishi isbotlangan.

O'zbek tilshunosligida mazkur munosabatlarning tahlili til tizimini chuqurroq anglash, uning ichki qonuniyatlarini aniqlash va milliy grammatik modellarni yaratishda zarur ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Saussure, F. de. Cours de linguistique générale. Paris, 1916.
2. Nurmonov, A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. Toshkent: Ta'lim, 2009.
3. Nurmonov, A. O'zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent: O'zbekiston, 2002
4. G'ulomov, A., Asqarova, M. Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent: O'qituvchi, 1965
6. Mahmudov, N. Hozirgi o'zbek tili nazariyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2005.
7. Sayfullayeva, R. O'zbek tilining struktural sintaksisi. Toshkent , 2002.
8. Karimov, S. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti, 2010.
9. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:roLk4NBRz8UC
10. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:qjMakFHDy7sC
11. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
12. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:UeHWp8X0CEIC
13. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC
14. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC
15. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=zatCspcAAAAJ&sortby=title&citation_for_view=zatCspcAAAAJ:Se3iqnhoufwC